

DOĞU TÜRKÇESİNE AİT İLK KUR'AN ÇEVİRİLERİNİN TARİHLENDİRİLMESİNE KATKILAR*

A Period Classification Study of the Early Eastern Turkish Quran Translations

Banu DURGUNAY**

Gazi Türkiyat, Güz 2019/25: 211-235, DOI: 10.34189/gtd.25.009

Öz: Her bir dinin kültürel dünyası, o dine inananların inanç tarihinin dışında dil, kültür ve edebiyat tarihlerini de etkiler. Türkler, İslamiyet'i benimsedikten sonra, Kur'an'ı Türkçeye çevirme işine girişirler. Doğu Türkçesine ait bu ilk çevirilerden elimizde TIEM 73, Rylands, Anonim Tefsir, Hekimoğlu, Özbekistan, Meşhed Âstân-ı Kuds-i Razavî Kütüphanesi 293, 1007 ve 2229 numaralarda kayıtlı nüshalar bulunmaktadır. Bu ilk çevirilerin din terminolojisinin Türk diline aktarımının üstesinden gelerek Türk dilinde daha önce tanımlanmayan sözcükleri de içeren, zengin bir söz varlığıyla dili geliştirdikleri görülmektedir.

Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde fiillerin incelenmesinden elde edilen sonuçlar, bu eserlerin, tarihî Türk dili grameri bakımından da önemine işaret etmektedir. TIEM 73, Rylands, Anonim Tefsir, Hekimoğlu ve Özbekistan nüshaları üzerinde hazırlanan bu çalışmada Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerindeki fiillerden elde edilen sonuçlarla Karahanlı ve Harezmi Türkçesi fiil gramerleri karşılaştırılmıştır. Özellikle çekim morfolojisine ilişkin elde edilen bilgilerle Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemlerine ait olduğu düşünülen Kur'an çevirilerinin tarihlendirilmesine katkılar sağlanması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İlk Kur'an Çevirileri, Tarihî Türk Dili Grameri, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Karşılaştırmalı Fiil Grameri

Abstract: Religious beliefs bring about the cultural impact on the culture of their followers. In addition to the religious history, the cultural sphere of each religion also influences and enriches the language, culture, literature history of its followers. Following the adaptation of Islam by Turks, Turks translated the Quran into Turkish. Translations belonging to Eastern Turkish TIEM 73, Rylands, Anonim Tefsir (Orta Asya Tefsiri), Hekimoğlu, Özbekistan (Taşkent), Meşhed Âstân-ı Kuds-i Razavî Library nr. 293, nr. 1007, and nr. 2229 editions are available for research. These initial translations took up the role of transferring religious terminology into Turkish and brought about a rich and unique vocabulary which included words that had never been seen before in Turkish vocabulary.

The results obtained through the analysis of verbs in the early Eastern Turkish Quran translations with the perspective of derivation and inflection morphology indicates their importance for Turkish linguistic history. This study relying on the verbs included in TIEM 73, Rylands, Anonim Tefsir, Hekimoğlu, and Özbekistan editions, Karahanlı and Harezmi Turkish verb grammars are compared in the light of the results derived from the study of early Eastern Turkish Quran translations. Especially, the outcomes obtained through inflection morphology analysis paves the way for a reassessment of various studies that belong to Karahanlı and Harezmi Turkish era. With this, it is aimed to contribute to the dating of the texts.

* Bu çalışma "Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Fiiller" adını taşıyan yüksek lisans tezinden genişletilerek hazırlanmıştır.

** Arş. Gör., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Antalya/TÜRKİYE. banudurgunay@akdeniz.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1100-7569>, Gönderim tarihi: 19.08.2019/ Kabul tarihi: 11.09.2019.

Keywords: Early Turkish Quran Translations, Old Turkish Grammar, Karahanlı Turkish, Harezm Turkish, Comparative Verb Grammar

GİRİŞ

Dillerin temel söz varlıkları tarihin bilinmeyen dönemlerinden beri mevcuttur. Bu söz varlığının üzerine toplumsal yaşamın gelişmesine bağlı ihtiyaçlar dolayısıyla yeni sözcükler türetilir. Kimi zaman var olan sözcüklerde anlam genişlemeleri olur veya yabancı dillerden sözcükler alınırlar. Böylece dil, gündelik hayatın gereksinimlerini karşılayarak gelişir.

Dinî inançlar gündelik hayatın önemli bir parçasını oluşturur. Bu çerçeveden bakıldığında Türklerin tarih boyunca topluluklar hâlinde farklı dinleri benimsemesinin dil, kültür ve edebiyat tarihini zenginleştirdiği görülür. Yeni bir dinî inanç beraberinde yeni bir kültürel çevreyi getirir. Dinin gereklerini yerine getirebilmek için de o dinin kutsal metinlerinin çevrilmesi işine öncelik verilir.

Türklerin topluluklar hâlinde benimsediği Budizm ve Manihaizm inançlarıyla ilgili çok sayıda ve özenle yapılmış çeviri eser bugüne kalmıştır. Bu çevirilerin büyük bir kısmı Çince, Tibetçe, Sanskrit, Toharca ve Soğdca'dan yapılmıştır. Çeviriler yoluyla hem dinî inançların halk için anlaşılır olması sağlanmış, hem de bu yolla dilin daha çok işlenip gelişmiş bir yazı dili durumuna gelmesinde önemli bir yol kat edilmiştir (Tezcan 1978: 316). Türk dünyasının İslam'ı devlet dini olarak kabul etmesiyle o güne kadarki birikime bir anda son verilemeyeceği, onun verilerinden yararlanılacağı bir geçiş sürecinin yaşanmış olduğu düşünülür. Şinasi Tekin'in yayımladığı Karahanlılar dönemine ait yer yer Uygur harfleriyle ve yer yer de Arap harfleriyle yazılmış tarla satış senetleri bu geçiş dönemini yansıtan önemli belgelerdir (1975: 157-186). Belgelerde Uygur alfabesini kullanan kimselerin isimlerinden Müslüman oldukları anlaşılmaktadır. Tam da bu geçiş döneminde Müslümanlığı benimseyen kimseler dinlerinin asıl kurallarını öğrenip uygulamak ve Kur'an'ı anlamak için Türkçeye çevirme ihtiyacı duymuş olmalıdır. Bu tahminler, Türklerin Kur'an'ı Türk diline çevirmekte gecikmediğini düşündürür. Kur'an'ın ilk kez Türkçeye çevrilmesi işinin, - Kur'an'ı Farsçaya satır arası çevirmek için- Mansûr bin Nûh'un oluşturduğu komisyonun İsbicablı Türk üyeleri tarafından yapıldığı tahmin edilmektedir (Togan 1960: 135).

Eldeki ilk Türkçe Kur'an çevirilerinin Doğu Türkçesine ait olduğu bilinmektedir. İslamiyet'i yaymak ve halk için anlaşılabilirliğini sağlamak amacıyla mümkün olduğunca arı bir dille ve eski inançların söz dağarcığından yararlanılarak Kur'an'ın çevrilmesi işine girilmiştir (Tezcan 1978: 316-317; Özkan 2005: 145). Bu nedenle İslamiyet'in benimsendiği ilk yıllarda dinî terminoloji geniş ölçüde Türkçe kökenli sözcüklerle oluşturulmuştur (Eker 2015: 84).

İslam dini benimsendikten sonra bu dinin kutsal kitabının çevrilmesi son derece önemsenmiş ve her yüzyılda birçok çeviri eser ortaya konmuştur. Söz varlığı bakımından oldukça değerli olan bu eserlerin Türk dilinin tarihî grameri bakımından da oldukça önemli veriler içerdiği birçok araştırmacının dikkatinden kaçmıştır. Türkçenin birbirinden farklı tarihî dönemlerinde, ortak bir metin çerçevesinde karşılaştırmalı bir gramerinin hazırlanması için en verimli eserler Kur'an çevirileridir.

Bu çalışmada "Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Fiiller" başlıklı yüksek lisans tezinden elde edilen sonuçlar üzerinde durulacak, bu bilgilerle Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemi fiil gramerleri karşılaştırılacaktır. Böylece Kur'an çevirileri ihmal edilmeden, Türk dilinin tarihî dönemlerine ait gramerlerinin yeniden değerlendirilmesine ve Doğu Türkçesine ait ilk Kur'an çevirilerinin tarihlendirilmesi meselesinde katkılar sağlanmaya çalışılacaktır¹.

Harezmi Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi dönemlerine ait mevcut fiil gramerlerinde Kur'an çevirilerine yer verilmediği veya incelenen metinlerin fonetik özelliklerinin sistematik bir şekilde ele alınmadığı söylenebilir². Doğu Türkçesi sahasının ilk Kur'an çevirilerinin ait olduğu düşünülen Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemi fiilleriyle

¹ Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerine son yıllarda Meşhed'deki Âstân-ı Kudsi Razavî Kütüphanesinde bulunan 293, 1007 ve 2229 numaralarda kayıtlı üç nüsha eklenmiştir. Bu nüshalar üzerindeki çalışmalarla alana çok önemli katkılar sağlanmaktadır. Yaşar Şimşek, 293. numarada kayıtlı olan tefsirli çeviri nüshanın giriş, transkripsiyonlu metninden ve dizinini ikin cilt hâlinde yayımlamıştır: Şimşek, Y. (2019a). *Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi (Meşhed Nüshası [293. No.], Giriş-Metin-Dizin) 1. Cilt*. Ankara: Akçağ Yayınları; Şimşek, Y. (2019c). *Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi (Meşhed Nüshası [293. No.], Giriş-Metin-Dizin) 2. Cilt*. Ankara: Akçağ Yayınları. Şimşek'in eserin dili, önemi ve Türk dili tarihindeki yeri üzerindeki çalışmaları için bak. Şimşek, Y. ve Sertkaya O. F. (2015). Horezm Türkçesi ile Yapılan Kur'an Tercümelelerinden Meşhed Nüshası Üzerine İlk Bilgiler I. *TEKE Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4 (4), 1382-1412; Şimşek, Y. (2017). Meşhed Nüshası Türkçe Kur'an Tercümesinin Söz Varlığı Üzerine Notlar I. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 42: 97-111; Şimşek, Y. (2018). Meşhed Nüshası Türkçe Kur'an Tercümesinin Söz Varlığı Üzerine Notlar II. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 43, 65-70; Şimşek, Y. (2019b). Türkçe İlk Kur'an Tercümelelerinden Meşhed Nüshasının (293. No.) Türk Dili Tarihindeki Yeri ve Önemi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 67 (Haziran), 87-152. Saidbek Boltabayev, bu nüshanın Farsça *Tefsîr-i Taberî*'den yapılan telif bir çeviri olduğunu ifade eder (2019: 441). 1007 numaralı nüsha ile ilgili bak. Rezaei, M. (2016). Harezmi Türkçesiyle Yazılan Bir Kur'an Tercümesi (Meşhed-Âstân-ı Quds-i Razavî Nüshası). *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5 (3), 1094-1113. 2229 numaralı Kur'an çevirisiyle ilgili bak. Üşenmez, E. (2017). Türkçe İlk Kur'an Tercümelelerinden Meşhed Nüshası Satır Arası Türkçe - Farsça Tercümeli (No. 2229) (Orta Türkçe). *Turkish Studies*, 12 (3), 717-772. Gökhan Coşgun, "İran Meşhed Kütüphanesindeki Türkçe Satır Arası Kur'an Tercümeleleri ve 2229 Numaralı Tercüme" adını taşıyan makalesinde her üç nüsha hakkında bilgiler vermiş, nüshaların dil özellikleriyle ilgili genel değerlendirmeler yapmıştır. Mustafa Argunşah, Meşhed'deki üç nüshayı Özbekistan ve Hekimoğlu nüshalarıyla birlikte değerlendirir ve bunların aynı çeviriye ait nüshalar olduklarını söyler (2019: 658-682). Bu çalışmada inceleme nesnesi olmayan söz konusu nüshalarla ilgili çalışmalardan edinilen bilgilere yer geldiğinde dipnotlarda yer verilerek karşılaştırma imkânı sunulmaya çalışılacaktır.

² Mansuroğlu'nun "Karahanlıca" makalesinde, Brockelmann'ın *Osttürkische Grammatik der Islamischen Literatursprachen Mittelasiens*'ında, Hacıeminoğlu'nun *Karahanlı Türkçesi Grameri*'nde, Eckmann'ın "Harezmi Türkçesi" makalesinde, Erdal'ın *A Grammar of Old Turkic*'inde, Ata'nın *Harezmi ve Altınordu Türkçesi*'nde bazı fonetik özellikler kimi zaman örnekleriyle birlikte ele alınır. Ancak bu eserlerde Doğu Türkçesi ile ilk Kur'an çevirilerine yer verilmez. Bu durum, eserlerin hazırlandığı sırada henüz söz konusu Kur'an çevirileri üzerinde çalışılmamış olmasına ve yazma eserlere erişimin zorluğuna bağlı olarak değerlendirilmelidir.

ilgili iki doktora çalışması yapılmıştır. Galip Güner, "Karahanlı Türkçesinde Fiil" başlıklı doktora tezinde TİEM 73 ve Rylands Kur'an çevirilerini de inceleme nesnesi yapmıştır. Bu çalışmada çekim morfolojisi ile ilgili kısımda ancak yeri geldikçe fonetik özelliklere değinilmiştir. Funda Toprak, "Harezmi Türkçesinde Fiil" adlı doktora tezinde Hekimoğlu nüshasını incelememiştir. Toprak'ın belirlediği fonetik ve morfolojik özelliklerin ele alınan metinlerin sınırlılığına bağlı olarak eksik kaldığı yanlarının bulunduğu, Güner'in çalışmasındaysa fonetik özelliklerin konuya dahil edilmediği görülmektedir. Bu nedenle çalışmada ilk önce Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinin fonetik özellikleri üzerinde durulacaktır.

1. ÜNLÜ DEĞİŞMELERİ

1.1. /a-/~/ı-/

/a-/~/ı-/ değişimi Harezmi Türkçesi dönemi için belirleyici bir özelliktir (Argunşah vd. 2013: 183). Zuhul Ölmez, bu ünlü değişiminin Karahanlı Türkçesi döneminde mevcut olmadığını belirtir (2011: 408-409). Doğu Türkçesi Kur'an çevirilerinde nöbetleşe kullanımı Hekimoğlu Kur'an çevirisinde tespit edilmiştir:

aḳ~ıḳ: aḳar (HKT 42a/9=2/268) ~ ıḳar (HKT 330b/4=23/41)

1.2. /e-/~/i-/ ve /e-/~/i-/

Eckmann, eldeki yazmaların istinsah tarihlerinin eserlerin telif tarihinden sonra olmasının kesin bir tespiti engellediğini vurgulayarak /e/nin 14. yüzyılın ortasına kadar korunduğunu ve daha sonra /i/ olarak yaygınlık kazandığını belirtir (Eckmann 2014b: 7).

TİEM 73 ve Rylands nüshalarında örneği bulunamamıştır. TİEM 73 ve Rylands nüshalarında /e-/ ile başlayan bazı fiiller Anonim Kur'an Çevirisi, Hekimoğlu nüshası ve Özbekistan nüshasında /i-/ ile başlamaktadır. *er-* fiili Özbekistan nüshasında, TİEM 73 ve Rylands'te *er-* şeklindeyken, Anonim Çeviri ve Hekimoğlu nüshalarında bazen korunmuş, bazen daralarak *ir-* olmuştur.

ew->iw: *iwmegil* (AKT 15b/9=19/84); *iwe* (HKT 75b/8=4/6; ÖKT 145b/3=3/6)

er~ir: *erdim* (AKT 25b/5=20/125) ~ *ir[ür]gil* (AKT 139b/23=97/3); *ersenjiz* (HKT 187a/6=9/41) ~ *irdi* (HKT 31a/3=2/213)

Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında, *bir-*, *sez-*, *te-*, *ye-*, *yeŋ-* vb. birçok fiilde /e/>/i/ değişimi tespit edilmiş, *keç-* fiilindeyse geniş veya düz ünlüyle nöbetleşe kullanımlarla karşılaşmıştır. TİEM 73'te /e~/i/ nöbetleşmesinin bir örneği *yeŋ-* ~ *yirŋ-* fiilinde tespit edilmiştir. Örnek, Eckmann'ın "Kur'ân'ın Doğu Türkçesine Tercümeleleri" başlıklı makalesinde belirttiği 70 ile 108. sayfaları arasındaki (35v/1=002/273-

55v/1=003/179) morfoloji ve söz varlığı bakımından metnin geri kalanından farklı olan kısma aittir (2014a: 246). Bu örneğe karşılık metnin geri kalanında *yeñ-* fiili açık e iledir.

ber->bir-: *birdi* (HKT 71b/2=3/180); *birdi* (ÖKT 137b/4=3/180)³

sez->siz-: *sizerler* (HKT 67b/2=3/154; ÖKT 130a/3=3/154)

te->ti-: *tiyü* (HKT 102a/4=4/171; ÖKT 265a/3=4/171)

ye->yi-: *yiüyür* (HKT 72a/2=3/183; ÖKT 138b/4=3/183)

yeñ->yiñ-: *yiñmedük* (HKT 98a/4=4/141; ÖKT 192a/5=4/141)

yeñ~yiñ-: *yiñen* (TİEM 73 53v/5=3/160) ~ *yeñdeçiler* (TİEM 73 269r/2=26/44)

keç~kiç-: *keçti* (HKT 65a/6=3/137, ÖKT 125b/2=3/137) ~ *kiçer* (HKT 86b/7=4/72; ÖKT 169a/1=4/72)

1.3. /-e-/>/-ü-/ ve /-e-/~/-ü-/

Harezmi Türkçesi döneminde yaygın olarak görülen bir yuvarlaklaşma örneğidir (Ata 2002: 56). Bu değişim Özbekistan Kur'an çevirisinde görülmektedir. Hekimoğlu nüshasında her iki ünlüyle de kullanım tespit edilmiştir⁴:

sew->süw-: *süwmez* (ÖKT 270a/4=2/87)⁵

köter~kötür-: *köterdük* (HKT 99b/6=4/154) ~ *kötürdük* (HKT 167a/3=7/171)

1.4. /-ı-/>/-u-/ ve /-ı-/~/-u-/

Harezmi Türkçesiyle birlikte belirgin bir özellik olarak ortaya çıkan yuvarlaklaşma ile ilgili tespit edilen örnekler, Hekimoğlu Kur'an Çevirisi ve Anonim Kur'an Çevirisi için karakteristiktir. TİEM 73 ve Rylands nüshalarında zaman zaman *-ı~u-* nöbetleşmesi görülür. Bu nüshalarda ağırlıklı olarak düz ünlülü kullanımlarla karşılaşılr:

tokı->toķu-: *toķuşğul* (HKT 191b/4=9/73)

unut->unut-: *unutdum* (AKT 6a/9=18/73); *unuttılar* (HKT 288b/9=18/61); *unutsamız* (ÖKT 90b/1=2/286)

unut~unut-: *unutmağay* (TİEM 73 441r/7=87/6) ~ *unutmışınızlar* (TİEM 73 303r/1=32/14); *unuttılar* (RKT 28/41a3=7/165) ~ *unutğay* (RKT 31/25b2=19/64)

³ Erken dönem Harezmi Türkçesine ait olduğu düşünülen Meşhed 293. numaralı nüshada *ber~bir-*; *er~ir-*; *ew~iw-* örneklerindeki gibi nöbetleşe kullanımlara rastlanmaktadır (Şimşek 2019b: 113).

⁴ Meşhed 2229 numaralı nüshada da yuvarlaklaşma görülmektedir: *sewün-* vb. (Coşgun 2017: 28).

⁵ Meşhed 2229 numaralı nüshada da tanıklanmaktadır: *sew->süw-* (Üşenmez 2017: 753; Coşgun 2017: 28). Üşenmez nüshada 3 kez *sew-*, 13 kez de *süw-* biçiminde yuvarlaklaşmış hâline rastlandığını söyler (2017: 753).

tokı-~toku-: *tokışdılar* (TİEM 73 397v/8=57/10) ~ *tokuşsa siler* (TİEM 73 408v/5=61/11); *tokıştılar* (RKT 37/7b1=47/4) ~ *tokuşunlar* (RKT 29/9b1=9/12); *tokır* (ÖKT 86b/5=2/275) ~ *tokuş* (ÖKT 61a/1=2/216)

yorı-~yoru-: *yorımağ* (TİEM 73 313v/2=34/18) ~ *yoruğlılar* (TİEM 73 92r/6=5/96); *yorunlar* (RKT 30/47b1=16/36) ~ *yorunlar* (RKT 25/8a3=3/137)

1.5. /-i-/>/-ü-/ ve /-i-/~/-ü-/

Karahanlı Türkçesinde bazı istisnalarla birlikte dudak ünsüzleri /b/, /p/, /m/, /w/ sonrasında düz ünlülerin yuvarlaklaştığı görülmektedir. Yuvarlaklaşmayla en çok Hekimoğlu nüshasında karşılaşılır. Aşağıda örneklenen *yüli-*, *çürü-* fiilleri TİEM 73 ve Anonim Kur'an çevirisinde düz ünlülüken, Hekimoğlu nüshasında yuvarlak ünlüyledir. TİEM 73, Rylands, Özbekistan ve Anonim Kur'an çevirilerinde de yuvarlaklaşmanın örnekleri bulunmaktadır. Ancak bu örnekler çoğunlukla düz ünlülü örneklerle birlikte varlığını sürdürmektedir.

çürü->çürü-: *çürümüş* (HKT 425a/3=36/78)

yüli->yülü-: *yülümen* (HKT 28b/6=2/196)

ewir->ewür-: *ewürgil* (TİEM 73 276r/9=27/28); *ewrer-miz* (RKT 25/9b3=3/140); *ewrür erdi* (AKT 9a/36); *ewürseniz*, (HKT 482a/1=42/22); *ewürgül* (ÖKT 39a/2=2/149)⁶

min->mün-: *mündiler* (HKT 289b/4=18/71)

min-~mün-: *minerler* (TİEM 73 323r/1=36/42) ~ *müner siler* (TİEM 73 359r/1=43/12); *mingüleri* (RKT 34/8a2=36/43) ~ *münse sizler* (RKT 35/69a1=40/79); *mingeyler* (AKT 68b/4=56/15) ~ *münmiş erdi* (AKT 31a/37)

yöri-~yörü-: *yöridi* (HKT 371a/4=28/29) ~ *yörüseniz* (HKT 91a/3=4/94); *yöriğendin* (ÖKT 43a/1=2/164) ~ *yörütülmüş* (ÖKT 43a/2=2/164)

1.6. /-u-/>/-ı-/

Düzleşme örneği olan bu ünlü değişiminin örnekleri yalnızca Hekimoğlu ve Özbekistan Kur'an çevirilerinde tespit edilmiştir⁷.

bay+u->bayı-: *bayıtğay* (HKT 96b/1=4/130); *bayıtğay* (ÖKT 189a/2=4/130)

yaş+u->yaşı-: *yaşığan* (HKT 340a/3=24/35)

⁶ Meşhed 2229 numaralı nüshada söz konusu yuvarlaklaşma örneği tespit edilmiştir: *ewrül-* (Meşhed 2229 52b/2=3/144).

⁷ Şimşek, Meşhed 293 numarada kayıtlı nüshada daralma örneklerinin bulunduğunu ve nöbetleşe olarak kullanımda olduğuna işaret eder: *çewür-~çewir-* (2019b: 112).

1.7. Ön Damaksillaşma

Eskicil *yori-* fiili Rylands nüshasında yalnızca kalın sıradan ünlüyle *yori-* biçiminde kullanılmıştır. Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarındaysa ince sıradan ünlülerle *yöri-* biçiminde kullanılmıştır. TIEM 73'te fiil çoğunlukla kalın sıradan ünlülerle *yori-* şeklinde kullanılsa da ince sıradan ünlü aldığı örnekler de bulunmaktadır.

yori->yöri- ~ *yörü-* /*lyüri-*: *yöridi* (HKT 371a/4=28/29) ~ *yörüseniz* (HKT 91a/3=4/94); *yüriseniz* (ÖKT 177b/4=4/94)

yori-~yöri-: *yoriğay siler* (TIEM 73 400r/6=57/28) ~ *yörimegil* (TIEM 73 300v/2=31/18)

1.8. Vurgusuz Orta Hece Ünlüsünün Düşmesi

Türk dilinin hemen hemen her döneminde görülen bu ses olayının örneklerine Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde de karşılaşılr.

adır-(ı)l->adır-/adırul-/ayrıl-: *adırılınlar mendin* (TIEM 73 364r/7=44/21); *adırıldı* (RKT 30/10b3=12/94); *adırıldı* (AKT 14a/2=19/49); *adırulur-men* (AKT 13b/10=19/48); *adırılmağay men* (HKT 235b/6=12/80); *ayrılmağ* (HKT 40a/5=2/256)

2. ÜNSÜZLER

2.1. /b/ ünsüzü

/b-/>/m-/: Kelime başı /b-/ dudak ünsüzü, kendisinden sonra gelen /n/, /ŋ/ dış ve damak ünsüzlerinin etkisiyle /m-/ye dönüşür. Eski Türkçeden itibaren bu değişimin örneklerine rastlamak mümkündür⁸.

bin->min-/mün-: *minerler* (TIEM 73 323r/1=36/42); *mingüleri* (RKT 34/8a2=36/42); *mingeyler* (AKT 68b/4=56/15); *mündiler* (HKT 289b/4=18/71)

beniz+e->menze-: *menzer* (TIEM 73 235v/6=21/3); *menzeşigli* (RKT 34/93a3=39/23); *menzep* (AKT 17b/32); *menzeyürler* (HKT 185a/7=9/30); *menzeşlig* (ÖKT 53b/2=2/194)

/b-/>/p-/: Dîvânu Luğâti't Türk'te yalnızca bir örnekte görülen bu ses değişimi Oğuz lehçesindeki Karluk Türkmenlerine özgü bir değişim olarak açıklanmıştır (Karahana 2013: 136). Özbekistan nüshasında kelime başı /b/ sesinin ötümsüzleşmesinin örneği bulunur.

biş->piş-: *pişse* (ÖKT 164a/5=4/56)

/-b-/, /-b/>[-w-], [-w]; /-v-/, /-v/: Eski Türkçe kelime ortasında veya sonunda bulunan /-b-/ ve /-b/ dudak ünsüzü Karahanlı Türkçesinde bazı örneklerde korunurken sıklıkla damak dudak ünsüzü /-w-/ ve /-w/ye döner. Harezmi Türkçesinde

⁸ Meşhed 293. numaralı nüshada şahıs zamirlerinde hem m-'li hem de b-'li biçimlerin kullanıldığı görülmektedir: biz-miz; ben-men vb. (Şimşek 2019b: 113).

bu /-w-/ ve /-w/ ünsüzü kimi zaman muhafaza edilir. TIEM 73'te eskicil /-b-/ ünsüzünün korunduğu örnekler bulunmaktadır⁹.

yalbar~*yalwar*:- *yalbaru* (TIEM 73 101r/1=6/63) ~ *yalwarğaylar* (TIEM 73 99r/3=6/43)

yalbar->*yalwar*:- *yalwarur siler* (RKT 30/55b3=16/53); *yalwarurlar* (HKT 332a/1=23/64)

seb->*sew*:- *sewer* (TIEM 73 11v/7=2/96); *sewer anlarını* (RKT 38/40b3=61/4); *sewer* (AKT 86b/13= 61/4); *söwdüm* (HKT 434b/5=38/32)

seb-> *sev*:- *sevüp üdürdiler* (TIEM 73 204r/5=16/107)

/-b-/, /-b/ > [-w-], [-w] > /-f-/, /-f/: Harezmi Türkçesinde görülen bir ses değişimidir. Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinden TIEM 73¹⁰, Hekimoğlu ve Özbekistan nüshasında görülür¹¹:

öbkelen->*öwökelen*->*öfkelen*:- *öfkelenürler* (TIEM 73 44v/8=9/58); *öfkelenmek* (HKT 346a/1=25/12)

seb->*süw*:- *süwmiş* (ÖKT 43a/5=2/165)

/-b/ > /-v/ > Ø: Eski Türkçedeki söz sonu /b/nin ilk önce yarı ünlü /v/ye dönüşmesi ve sonrasında da düşmesidir. Örneklerine Harezmi Türkçesi metinlerinden Kısasü'l-Enbiyâ'da da rastlanır (Ata 2002: 54). Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde yalnızca Özbekistan nüshasında örneği tespit edilmiştir¹².

sub+ğar-> *suvğar*->*suğar*:- *suğarmas* (ÖKT 17b/3=2/71)

2.2. /ç/ ünsüzü

/ç-/ > /ş-/ : Eski Uygur Türkçesi metinlerinde görülen bir ses değişimidir. Eskicil olduğu düşünülen /ç-/nin korunduğu bir örnek Anonim Tefsir'de tespit edilmiştir.

çeş->*şeş*:- *çeşe bergil* (AKT 20a/4=20/27); *şeşe bergil* (TIEM 73 229v/1=20/27)

/-ç-/ > /-ş-/ : Harezmi ve Kıpçak Türkçesi dönemi metinlerinde tespit edilebilen bir ses değişimidir.

⁹ Meşhed 293 numaralı nüshada eb>ew-ev şeklinde tanımlanmaktadır (Şimşek 2019b: 112). Rezaei'nin verdiği bilgiye göre 1007 numaralı nüshada da yalabaç>yalawaç~yalavaç şeklinde nöbetleşe kullanımlar bulunmaktadır (2016: 1098).

¹⁰ Her ne kadar bu örnek, Eckmann'ın belirttiği 70 ile 108. sayfaları arasındaki (35v/1=002/273-55v/1=003/179) morfoloji ve kelime hazinesi bakımından metnin geri kalanından farklı olan, Harezmi Türkçesi özellikleri taşıyan kısma ait olsa da TIEM 73 metinde *öfke* sözcüğü ve bundan türetilmiş sözcüklerde her zaman /f/ ile örneklerinin bulunduğu tespit edilmiştir. Bu da metni Harezmi Türkçesine yaklaştıran özelliklerden biri olarak kabul edilmelidir.

¹¹ Meşhed 2229 numaralı nüshada da -b->-w- değişimi düzenli olarak görülmektedir: yalawaç, öwke, sowukluk vb. (Üşenmez 2017: 761; Coşgun 2017: 28). Nüshada öbke>öwke-öfke ve yalabaç>yalawaç~yalafaç nöbetleşe kullanımlarının da olduğu görülmektedir (Üşenmez 2017: 753).

aç--aş-: *açdı* (AKT 27a/16=20) ~ *aşdı* (AKT 132a/17=89/8)

/ç-/>/y-/: Karaağaç bu ses değişiminin yazı öncesi dönemlerde gerçekleşmiş bir şiveleşmeyi yansıttığını ifade etmiştir (2013: 161).

çeş->yeş-: *yeşe bérgil* (RKT 31/42b2=20/27); *yeşgil* (HKT 302a/6=20/27)

2.3. /d/ ünsüzü

/-d-/>[-d-]~/-/z-/~/-/y-/: Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinde Eski Türkçedeki */-d-/* ünsüzünün bazı istisnalarla birlikte sızıcılışarak *[-d-]* ünsüzüne dönüştüğü görülmektedir¹³. Bununla birlikte kelime içi */d/* ünsüzünün farklı lehçe özelliklerini yansıtan ünsüzlerle karşılandığı da görülmektedir. Argunşah ve Yüksekaya'nın belirttiği üzere, Harezmi Türkçesinde *[-d-]*li ve */-y-/li* kullanımlar bir arada bulunurken eskicil */-d-/li*, biçimine rastlanmaz (2013: 185).

id-~ıd-~ıy-: *ıdur* (TİEM 73 118r/4=7/57) ~ *ıdı* (TİEM 73 409r/8=62/2) ~ *ıymak* (TİEM 73 334v/9=39/1)

id->ıd-~ıy-: *ıdırlar* (RKT 26/12b3=4/35) ~ *ıygay* (RKT 33/33a1=34/9); *ıdduk* (HKT 17a/9=2/120) ~ *ıygayım* (HKT 402a/7=33/28); *ıdduk* (ÖKT 29b/2=2/119) ~ *ıyınmış* (ÖKT 258b/3=5/103)¹⁴

id->ıd-~ız-: *ıddılar* (AKT 9b/19=) ~ *ızmadımız* (AKT 33a/3=21/24)

üdür->üdüür-: *üdüürdi* (TİEM 73 278r/9); *üdüürdi* (RKT 31/90b1=27/122); *üdüürdi* (AKT 25b/1=20/122)

üdür->üdüür-~üyyür-: *üdüürdi* (HKT 237a/1=12/91) ~ *üyyür siz* (HKT 571b/6=87/16); *üdüürdük* (ÖKT 33a/2=2/130); *üyyürer* (ÖKT 137b/1=3/179)

udı->uğı-: *uğığlılar* (TİEM 73 419r/2=68/19)

udı->uğı-~uyu-~uzu-~uzu-: *uğıdımız* (AKT 9b/19) ~ *uyur erken* (AKT 139b/15=97/3) ~ *uzumış* (AKT 9b/16) ~ *uzuğanlar* (AKT 100b/8=68/19); *uğıyurlar* (HKT 498a/6=51/17) ~ *uyuğanlar* (HKT 283b/2=18/18)

/-d/>[-d]>/-t/: Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren görülen, düzenli olmayan bir ötümsüzleşme örneğidir.

igid->yegid-: *yegidgen* (TİEM 73 95v/1=6)

igid->igid->igit-: *igitken* (RKT 27/36b1=5/24)

¹³ Üşenmez, Meşhed 2229 numaralı nüshada */d/* ünsüzünün sızıcılıştığı, yerini *[d]* ünsüzüne bıraktığı söyler ve nüshada hiçbir */y/*li örneğinin bulunmadığını ifade eder (Üşenmez 2017: 752).

¹⁴ Meşhed 293 numaralı nüshada farklı lehçe özelliklerini yansıtan *ıd-* ve *ıy-* fiilleri birlikte kullanılır (Meşhed 293 172b/5=54/31). 1007 numaralı nüshada da aynı nöbetleşe kullanımın tanıklandığı görülmektedir: *ıd-~ıy-* (Rezaei 2016: 1098).

yokad->yokad-: *yokadtaçı* (TİEM 73 286r/1=28/59)

yokad->yokad->yokat-: *yokattımız* (RKT 28/18a2=7/137); *yokatsalar* (HKT 271b/2=7/17)

2.4. /g/ ünsüzü

/g/ sesinin iki ünlü arasında patlamalı özelliğini yitirerek /-w-/ veya /-v-/ sesine dönüşmesi Karahanlı Türkçesi metinlerinden itibaren izlenebilmektedir. Kâşgarlı, her iki kullanımın da uygun olduğunu ifade eder (DLT 27/12). İki ünlü arasında /g/ ünsüzünün korunduğu örnekler TİEM 73 ve Rylands nüshalarında bulunur. TİEM 73'te bazen /-w-/ye ve Rylands nüshasında da bazı yerlerde Kâşgarlı'nın Oğuzca ve onu izleyen lehçelere ait olduğunu söylediği /-v-/li biçimlerine rastlanmaktadır.

Anonim Çeviri, Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında, TİEM 73 ve Rylands nüshasında /-g-/ ile nöbetleşe kullanımı olan örneklerin [-w-] veya /-v-/li biçimlerinin kullanıldığı görülmektedir.

/-g-/[-w-]:

kirgür->kigür~kiwür-: *kigürdi* (TİEM 336v/8=39/21) ~ *kiwürür sen* (TİEM 40v/4=3/27)

/-g-/[-v-]:

kirgür->kigür~kiwür-: *kigrür-miz* (RKT 26/28a3=4/57) ~ *kiwürür* (RKT 34/79b1=36/39)

/-g-/>[-w-]:

kirgür->kigür->kiwür-: *kiwürdimiz* (AKT 35b/4=21/74); *kiwürür sen* (ÖKT 98a/1=3/27)

/-g-/>[-w-]~[-v-]:

kirgür->kigür->kiwür~kiwür-: *kiwürdük* (HKT 359b/1=26/200) ~ *kiwürür sen* (HKT 50b/4=3/27)

2.5. [ğ] ünsüzü

[-ğ-]~[-k-]: Kelime içi [ğ]'nin ötümsüzleşerek [k] sesine dönüşmesi Karahanlı, Harezmi ve Çağatay Türkçesi dönemi metinlerinde görülebilir. Eckmann, söz konusu nöbetleşmeyi Harezmi Türkçesi metinleriyle örnekler (2014b: 13). Toprak, bu özelliğin Çağatay Türkçesi dönemine ait olduğunu söyler (2005: 8).

kutğar~kutkar-: *kutğardı* (TİEM 73 250v/3=23/28) ~ *kutkarur* (TİEM 73 427r/2=73/17)

-GAn~KAN: Güner'in tespitine göre bu ekin Karahanlı Türkçesinde yalnızca Kur'an çevirilerinde ünsüz uyumuna uygun olarak -KAN şekli bulunmaktadır (2008: 567). -GAn sıfat fiil ekinin Eski Türkçede k/ğ'li örneklerinin bulunmadığı göz önüne alındığında yeni bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır:

yarlıkağan (TİEM 73 166v/4=11/41) ~ *açkan* (TİEM 73 314r/5=34/26)

örtgen (RKT 26/88b2=4/129) ~ *yığkan* (RKT 33/64b2=35/2)

[-ğ-]>[-w-]: Kâşgarlı'nın Karahanlı Türkçesinde örneklerini verdiği bir ses değişimidir. Aşağıda yer verilen *yağ-u-* fiili Rylands nüshasında yalnızca /ğ/ iledir:

yağ-u--yawu-: *yağ-uğlı* (TİEM 73 431r/1=76/14) ~ *yawudu* (TİEM 73 235v/4=21/1)

yağ-u->yawu-: *yawuman* (HKT 33a/4=2/222); *yawuman* (ÖKT 64a/4=2/222)

[-ğ-]>Ø: Birden çok heceli kelimelerde görülür. Eski Türkçeden itibaren tespit edilebilen düzensiz bir ses düşmesidir. Kâşgarlı Mahmud, kelime içi ve sonu [ğ] ve /g/ seslerinin Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde düştüğünü belirtir (Özyetgin 2001: 113; Karahan 2013: 155-156). Çağdaş Türk lehçelerinde bir ölçüt olan [ğ] sesinin düşmesinin Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde de çeşitli örnekleri bulunur.

satğaş--sataş-: *satğaşlılar* (TİEM 73 39r/3=3/13) ~ *sataşsa siler* (TİEM 73 135v/3=8/45)¹⁵

kurtğar--kurtar-: *kurtğarmak* (HKT 285a/6=18/29) ~ *kurta[r]ğıl* (HKT 181b/6=9/6)

tolğa->tola-: *tolayurlar* (RKT 38/60b1=63/5)

2.6. [k] ünsüzü

[-k-]>[-ğ-]: Ötümsüz arka damak patlayıcısının ötümlüleşmesi Çağatay Türkçesi metinlerinde söz konusudur. Eckmann'a göre Harezmi Türkçesinde kelime içinde böyle bir değişim tespit edilmez (2014b: 13). Harezmi Türkçesinde aitlik eki ve yönelme eklerinde [k]>[ğ] ötümlüleşmesi görülmektedir (2014b: 13). Nadiren rastlanan bu ötümlüleşmeye Rylands nüshasında ses yansımaları kelimelerde şu örnekler tespit edilmiştir:

sıkır->sığır-: *sığırmaq* (RKT 28/83a2=8/35)

kıkır->kığır-: *kığırmaq* (RKT 37/54a3=49/2)

[-k-]~[-ğ-]: TİEM 73'te tek örnekte tespit edilmiştir. Tespit edilen örneklerin haricinde TİEM 73 ve Rylands nüshalarıyla Anonim Kur'an tefsiri ve çevirisinde fiillerde /-k-/ sesinin korunduğu görülmüştür. Hekimoğlu nüshasında yer yer /-k-/-/[-ğ-]/ nöbetleşmesinin örnekleri bulunur.

bağ--bağ-: *bağa kördi* (TİEM 73 326v/8=37/55) ~ *bağmaduğ* (TİEM 73 393v/9=55/56)¹⁶

yoğal--yoğal-: *yoğaldı* (HKT 223b/4=11/95); *yoğalğanlardın* (HKT 236a/7=12/85)

[-k-]>[-h-]: Eski Türkçede Brahmi yazılı metinlerden itibaren gözlemlenen düzensiz bir sızıcılışmadır (Karaağaç 2013: 187). Ölmez, *Kutadgu Bilig* yazmalarında [k]~[h] nöbetleşmesini değerlendirirken metinde [k]lı biçimlerin [h]lı biçimlerden daha az olduğunu belirtir (2011: 410).

¹⁵ Meşhed 293 numaralı nüshada da aynı nöbetleşme kullanım söz konusudur (Şimşek 2019b:111).

¹⁶ TİEM 73'ün tamamında *bağ-* fiili kullanılırken yalnızca bu örnekte ötümlüleşme görülmektedir.

oḡşa->oḡşa-: *oḡşatıldı* (RKT 27/2b3=4/157); *oḡşağan* (HKT 440b/2=39/23); *oḡsamağan* (ÖKT 224a/1=6/99)

2.7. /l/ ünsüzü

/l-/>Ø: Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde nadir olarak görülmesine rağmen bu çalışmada ele alınan Kur'an çevirilerinin tamamında örneklerine rastlanmaktadır.

kel-tür->ketür-/ kel-dür->kedür-: TİEM 73, Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında *keldür-*, *keltür-* ve *ketür-*, *kedür-* biçimlerine yer verilmiştir. Türkçe ilk Kur'an çevirilerinden Rylands nüshasında ve TİEM 73'te fiilin *keltür-* ve *ketür-* biçimlerinde kullanılması da fiilin gelişimi bakımından dikkat çekicidir. Anonim Tefsir'de fiilin *keltür-* ve *ketür-* biçimleri kullanılmaktadır. Buna karşın daha ileri bir tarihte eklendiği düşünülen tefsir kısmında da *keltür-* biçiminin tercih edildiği gözlemlenmektedir: *keltürdi* (AKT 28b/4=20). TİEM 73'te /l-/>Ø ses değişimine uğrayan yirmi bir örnek bulunmaktadır. Bunlardan yalnızca üçü Eckmann'ın sözünü ettiği Harezmi Türkçesi özellikleri gösteren kısmın dışında kalır. 35v/1=002/273-55v/9=003/179 arasındaki kısımda on sekiz kez *ketür-* şeklinde çekime girmektedir. Bu durum, Eckmann'ın bu bölümün metnin geri kalanından ayrıldığı görüşünü desteklerken /l-/ sesinin düşmesinin ağız özelliği olma ihtimalini de güçlendirir.

keldürünler (TİEM 73 4r/5=2/23) ~ *keltürgey* (TİEM 73 17v/6=2/148) ~ *ketürdiler* (TİEM 73 39r/1=3/12); *keldürse* (RKT 38/22a2=59/7) ~ *ketürdi* (RKT 32/6a1=28/7); *keltürdün-ök* (AKT 6b/1=18/74) ~ *ketürür* (AKT 99a/2=67/30); *keldürür* (HKT 40b/4=2/258) ~ *ketürgey* (HKT 21b/6=2/148) ~ *keltürginçe* (HKT 16a/1=2/109); *keldürür* (ÖKT 79b/3=2/258) ~ *ketürgey* (ÖKT 38b/5=2/148) ~ *keltürginçe* (ÖKT 26b/1=2/109)¹⁷

2.8. /r/ ünsüzü

/r-/>Ø: İç seste bulunan /r-/nin düşmesi tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde görülen bir ses olayıdır.

berk+ü->bekü-: *bekümiş turur* (TİEM 73 190r/7=14/24)

kir-gür->kiğür-/kiwür-: *kiğürdi* (TİEM 73 336v/8=39/21) ~ *kiwürür sen* (TİEM 73 40v/4=3/27); *kiğürür-miz* (RKT 26/28a3=4/57) ~ *kiwürür* (RKT 34/79b1=); *kiwürdimiz* (AKT 35b/4=21/74); *kiwürürür sen* (ÖKT 98a/1=3/27); *kiwürürük* (HKT 359b/1=26/200) ~ *kiwürür sen* (HKT 50b/4=3/27)

¹⁷ Örneğine yalnızca isim türünden bir sözcükte rastlanması nedeniyle konunun dışında kalan, ancak önemli bir ses değişimi de /n/-/g/ nöbetleşmesidir. Örneklerine Harezmi Türkçesi metinlerinde rastlanır. (Eckmann 2011b: 14). (*yalñuz ~yalğuz* örneği ile tespit edilen fonetik özelliğe, TİEM 73'te yalnız bir örnekte tesadüf edilir. Rylands Nüshasında sınırlı örnekte görülür. Örneklerine Anonim Kur'an Çevirisinde sıkça rastlanır. Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarındaysa yalnızca /g/ ile örnekler bulunur.

/-r/-~/z-/: Ettirgenlik eklerinde görülen bir ses denkliği. Talat Tekin, ettirgenlik eklerindeki değişimi ele alırken, zetasizm ile ilgisini kurar (Tekin 2013a: 34-38).

tir-gür--tir-güz-: *tirgürür* (TİEM 73 298r/7=30/50) ~ *tirgüzdi* (TİEM 73 84r/5=5/32); *tirgürmek* (RKT 37/3a1=46/33) ~ *tirgüzür* (RKT 28/35b2=7/158); *tirgürdük* (HKT 416a/1=35/9) ~ *tirgüzse* (HKT 109b/1=5/32)

2.9. /t/ ünsüzü

/t-/d-/: Eckmann, Harezmi Türkçesinde ön ses /d/nin Oğuz Türkçesinden alınan sözcükler dışında tamamen korunduğu fikrindedir (2014b: 12). Toprak, fiil gramerinde Eckmann'ın tespitini destekler (2005: 7). Kelime başı /t-/ sesinin ötümlüleşmesi XI. yüzyıl Oğuz Türkçesi için ayırt edici bir özelliktir (DLT 363/289; Karahan 2013: 133). Bununla birlikte Karahan, Dîvânü Luğâti't Türk'te ötümlüleşmeye uğramayan Oğuzca sözcükler de tespit etmiştir (2013: 133-134). Karahan Eski Türkçede örnekleri bulunmayan /t/>/d/ ötümlüleşmesinin XI. yüzyılda yeni başladığını düşünür (2013: 134).

Bu çalışmada incelenen metinlerden yalnızca TİEM 73'te kelime başı /t/nin ötümlüleştiği örneklerle nöbetleşe kullanımı görülmektedir. Sözü edilen örnek, Eckmann'ın belirttiği Harezmi Türkçesi özelliği gösteren kısma aittir. Bununla birlikte Şimşek'in, Meşhed 293 numaralı nüshada üç kelimeye bu ötümlüleşme örneğini tespit etmesi önemlidir: *ter->der-*; *teri>deri*; *tög->dög-* (2019b:112).

tut--dut-: *tutarlar* (TİEM 73 365v/3=44/59) ~ *duttı* (TİEM 73 44v/7=3/69)

/-t/-~/d-/: İki ünlü arasındaki /t/ Harezmi Türkçesi döneminde genellikle muhafaza edilmekle beraber, kimi zaman /-d-/ye dönüşebilir.

öte--öde-: *ötedim* (AKT 45a/11=49/3) ~ *öden* (AKT 101a/4=68/28)

ata--ada-: *atadım* (HKT 51b/8=3/36) ~ *adasanız* (HKT 281a/7=17/110)

2.10. /z/ ünsüzü

/-z/-~/s-/: Lehçesel bir farklılığı işaret ediyor olması muhtemel olan bu nöbetleşe kullanım Eski Türkçede de görülmektedir. Eski Türkçede olumsuz geniş zaman sıfat-fiil eki *-mAz* bazen *-mAs* biçimindedir (Erdal 2004: 99). *-mAz--mAs*, Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde de nöbetleşe olarak kullanılmaktadır.

-mAz--mAs: *saķınmaz* (TİEM 73 38v/3=3/7) ~ *ozmas* (TİEM 73 192v/4=15/5); *kılmaz* (RKT 31/16b2=19/42) ~ *erkedmes umas* (RKT 30/68b2-3=16/75); *ıdmaz* (AKT 26a/8-9) ~ *uķmas* (AKT 35a/7=21/67); *ķoymaz* (HKT 4b/8=2/26) ~ *suwğarmas* (HKT 10b/4=2/71); *ķoymaz* (ÖKT 5a/1=2/26) ~ *suğarmas* (ÖKT 17b/3=2/71)¹⁸

¹⁸ Meşhed 1007 numarada kayıtlı nüshada da *-mAz--mAs* biçimlerinde nöbetleşe kullanılmaktadır (Rezaei 2016: 1104; Coşgun 2017: 19). Coşgun'a göre Meşhed 2229 numaralı nüshada olumsuz geniş zaman ekinde *-z>-s*

2.11. Ünsüz Türemesi

/y-/ türemesi: Eski Türkçe metinlerinde yaygın görülen bir ses olayıdır. Orta Türkçe döneminden sonra da birçok lehçede görülmeye devam eder (Tekin 2013b: 267). Bazı Kur'an çevirilerinde fiilin türeme olmadan önceki hâline de yer verilmiştir.

ıra->yıra-: *yıramışlar* (RKT 28/42a3=5/33)

ıra~yıra-: *ıratğul* (TİEM 73 313v/3=34/19) ~ *yırağay* (TİEM 73 111r/5=6/153)¹⁹

igid->yegid-: *yegidgen* (TİEM 73 95v/1=6)

ıgla->yıgla-: *yıgılamadı* (TİEM 73 364v/2=44/29)

ıgla~yıgla-: *yıgılayu* (RKT 31/23a1=19/53) ~ *ıgılasunlar* (RKT 29/59a1=9/82); *ıgılayurlar* (HKT 281a/7=17/109) ~ *yıgılamaz* (HKT 505a/9=53/60)

[-w] türemesi: /v/ sesinin türemesine Harezmi ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde rastlanmaktadır. Çift dudak [w]si türemesinin örneği Özbekistan nüshasında bulunur²⁰.

yu->yuw-: *yuwuñ* (ÖKT 249b/3=5/6)

3. YAPIM MORFOLOJİSİ

Yapım morfolojisi bakımından, Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerine bakıldığında otuz dört ekin kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu eklerin pek çoğunun ötümlülük-ötümsüzlük ve kalınlık-incelik bakımından farklı biçimlerinin kullanıldığı görülmüştür (+A-, +IA-, +DA-, -DUr-, -KA-, -GUz-/ -KUz-, -sA-, -(I,U)K vb.). Kimi ekler oldukça işlek olarak kullanılırken (+A-, +(A)r-, +IA-, -Ar-, -DUr-, -(I,U)k-, -l-, -n-, -r-, -ş- vb.) kimi eklerin diğerleri gibi işlek olarak kullanılmadığı görülmüştür (+rA-, +(I)rGA-/ +(I)rKA-, +sIn-, -çIr-, -ele- vb.). Toprak, Harezmi Türkçesindeki fiil yapım ekleri arasında +A-, +I-, +AD-, +(A)r-, +IA-, +sI(n)-, -A-, -Ar-, -DUr-, -GUz-/ -KUz-, -GIz-/ -GUz-, -Ir-/ -Ur-, -t-, -l-, -r-, -n-, -ş-'yi yaygın olarak kullanılan ekler olarak değerlendirir (2005: 43-157). Bu eklerden +sI(n)-, Harezmi Türkçesi döneminde işlek olmasına rağmen Karahanlı Türkçesi döneminde nadir olarak kullanılır.

Toprak, nadir kullanılan ekleri şöyle tespit eder: +DA-, +rA-, +DUr-, +GA-/ +KA-, +GAR-/ +KAR-, +IrGA-/ +IrKA-, +sA-, +(I,U)K-, +sIrA-, -ç-, -çIr-, -AlA-, -GA-/ -KA-, -rI-, -sA-, -sIK-/ -sUK-, -sUn-, -msI(n)-, -DIz-, -KAR-, -z- (2005: 43-157). Toprak, -r- ekinin artar-, bükür-, eskir- ve küder- fiillerinde kullanıldığını ve az sayıda örneğinin bulunduğunu

gelişmesi görülmektedir ve ek, -mAs biçiminde tanımlanmaktadır (Coşgun 2017: 28). Buna karşılık Üşenmez aynı nüshada -mAz ekiyle örneklerin de bulunduğunu tespit etmiştir: kağğurmazlar (Meşhed 2229 136b/2; Üşenmez 2017: 768).

¹⁹ Meşhed 293 numaralı nüshada *yırağ-ıraq* nöbetleşe kullanımdadır (Şimşek 2019b: 113).

²⁰ *Nehcü'l Ferâdîs*'te de /w/ sesinin türemesiyle oluşan *yuw-* fiili tanımlanmaktadır (131-4; 331-6).

ifade eder (2005: 99). Bununla birlikte Harezmi Türkçesi dönemine ait olan Hekimoğlu Kur'an çevirisinde bu ekin *adır-*, *artur-*, *içür-*, *keçür-*, *kedür-*, *köy(ü)r-*, *tatur-*, *teg(ü)r-* vb. örneklerinde kullanıldığı da tespit edilmiştir. Dolayısıyla ekin Harezmi sahasında yaygın bir şekilde kullanıldığı öne sürülebilir.

Toprak'ın tespit ettiği nadir kullanılan eklerden ikisinin tek örneği yuvarlak ünlüdür: *us+sura-* ve *öl-tüz-*. Her iki ekin de Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde karşılığı yoktur. Harezmi Türkçesinde Fiiller'de *-GIt-/GUt-*, *-KIt-/KUt-* eki ele alınmamıştır. Oysa ekin körküt- fiilinde kullanıldığı tespit edilmiştir: "körkütgöl" (HKT 41a/5=2/260). Benzer şekilde *-GIt-/KIt-* ekine de yer verilmemiştir. Bu ekin, *çakır-*, *kıkır-* ve *sıkır-* fiillerinde tespit edilebilen en azından üç örneği olduğu görülmektedir. Bu örneklere de Hekimoğlu Kur'an çevirisinde rastlanır.

Güner, Karahanlı Türkçesinde *+A-*; *+(A)r-*; *+lA-* (genişletilmiş şekilleri *+lAn-* ve *+lAş-*); *+sA-*; *-DUr-*; *-l-*; *-n-*; *-ş-*; *-t-*; *-r-* eklerinin sıklıkla kullanıldığını tespit eder (2008: 95-299). Güner, *+lA-* ekinin edilgenlik/dönüşlülük eki *-n-* ve işteşlik eki *-ş-* ile genişletilen şekillerinden söz ederken *-t-* ettirgenlik ekiyle genişlemiş biçimine yer vermez. Karahanlı Türkçesi dönemine ait olan TIEM 73'te *+lAt-* ekinin, *erlet-*, *yığlat-*, *sözlet-*, *yoğlat-* örneklerinde kullanıldığı görülmektedir. Rylands nüshasındaysa *sözlet-* ve *yoğlat-* örneklerinde ek tespit edilmiştir.

Güner, *+Al-*; *+GA-/KA-*; *+msIn-*; *+rA-*; *+(Dr)GA-/+(Dr)KA-*; *+sI-*; *+sIn-*; *+sIrA-*; *-A-*; *-AlA-*; *-çIr-*, *-çUr-/sIr-*, *-DUz-*, *-(U)z-* eklerinin nadir kullanıldığına işaret eder (2008: 95-299). *-A-* eki, fiil kök ve gövdelerinin anlamını kuvvetlendiren bir pekiştirme ekidir (Hacıeminoğlu 2003: 131; Korkmaz 2003: 124; Toprak 2005: 77). Eski Türkçeden itibaren örnekleri görülmeye başlansa da nadiren kullanılan bir ek olduğu düşünülür (Korkmaz 2003: 124). Buna rağmen Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde sıkça karşılaşılan bir ektir. Her metinde örneği tespit edilmiştir. Ek, her ne kadar çok yaygın sayılamazsa da diğer nadir kullanılan eklerle kıyasladığımızda, nadir sayılmamasının gerektiği anlaşılmaktadır.

Tekin, *-GUz-* ekini zetasizm ile ilgili olarak değerlendirir ve *-GUr-* ekinden türediğini düşünür (Tekin 2013a: 34-38). Güner'in nadir kullanılan ekler arasında ifade ettiği *-DUz-* ekinin örneğine yalnızca Dîvânu Luğati't-Türk'te rastlanır. Ettirgenlik anlamı katan ekin de Tekin'in işaret ettiği zetasizm ile ilgisi kurulabilir.

Rylands nüshasında örneği olmasına rağmen *-KA-* ekine yer verilmemiştir. Aslında bu ekin hiçbir gramerde yer almadığı da dikkati çekmektedir. Tezcan, bu ekin Eski Türkçe pekiştirme eki olduğunu belirtmiştir (1981: 284). Rylands nüshasında 31/70b2'de *eske-* fiilinde örneği görülmektedir.

Erdal *+GAR-* ekinin Karahanlı Türkçesi döneminde *+KAR-* şeklinde bir istisnası olduğunu söyler (1991: 746-747). Güner'in bu istisnaî örneği *muñkar-* fiilinde tespit ettiği görülür.

Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde çekim morfolojisi konusunda tespit edilenler yazmaların çekimlendiği asıl nüshaların ait olduğu dönemlerle ilgili oldukça önemli ipuçları vermektedir. Görülen geçmiş zaman eki *-DI*, *-DU*'dur. Üçüncü şahıslarda daima düz ünlülüdür. Ünsüz uyumuna aykırı örnekleri bulunmaktadır. Aynı metinde ötümsüz ünsüzle biten bir fiilden sonra, kimi zaman ötümlü kimi zamansa ötümsüz sıradan ek getirilebilir. Görülen geçmiş zaman çekiminde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılsa da bazen iyelik kökenli şahıs eklerinden önce ve sonra şahıs zamirlerinin kullanıldığı görülmektedir.

Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi dönemlerinde, görülen geçmiş zaman ekleri aynıdır (Nalbant 2002: 196). Aralarındaki fark, Harezmi Türkçesi dönemine ait eserlerde birinci çokluk şahıs çekiminde *-DUK* biçiminin de kullanılmaya başlanmasıdır (2002: 196). Çokluk birinci şahıs için Oğuz Türkçesinin bir özelliği olan *-DUK* ekinin kullanımına Hekimoğlu, Özbekistan ve Anonim Kur'an çevirilerinde rastlanır. Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında sayılı örneğin *-DImIz* / *-DUmIz* biçiminde çekimi bulunmaktadır. Anonim Kur'an Çevirisindeyse *-DUK* ile *-DImIz* / *-DUmIz* biçimleri nöbetleşe kullanımdadır. TIEM 73'te rastlanan *-DUK* çekimi, Eckmann'ın sözünü ettiği²¹ morfoloji ve söz varlığı bakımından Harezmi Türkçesi özelliği gösteren kısma aittir.

Görülen geçmiş zaman fiil çekimlerinde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır. Kimi zaman zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlendiği örneklerle de karşılaşılmaktadır. Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri: Fiil* adını taşıyan çalışmasında bu duruma dikkati çeker ve bu kullanımları anlamı kuvvetlendirmek amacına veya vezin zorunluluğuna bağlar (Ercilasun 2014: 128). Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*'nde, görülen geçmiş zaman fiil çekiminde zamir kökenli şahıs eklerinin kullanılmasının ifadeyi kuvvetlendirdiğini belirtir (Eraslan 2012: 340). Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*'nde "keldü men" (Kİ v50/b5) vb. örnekleri değerlendirir ve sonuçta bu kullanımları benzeşmeye bağlar (Karamanlıoğlu 1994: 120).

Görülen geçmiş zaman çekimlerinde iyelik kökenli şahıs ekleriyle birlikte şahıs zamirlerinin kullanıldığı örneklerle de karşılaşılmaktadır. Bunun örnekleri Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde daha yoğun olmakla beraber Eski Türk diline ait diğer metinlerde de karşımıza çıkmaktadır. Güner, Kıpçak Türkçesi Grameri'nde söz konusu kullanımlarda iyelik kökenli şahıs ekiyle çekimlenen fiilin şahıs zamiriyle pekiştirildiğini söyler (Güner 2013: 198).

Rylands nüshasında üçüncü çoğul şahıs belirli geçmiş zaman çekiminde *-DIA* ekinin örneklerine rastlanmaktadır. Ata, "Türk Dillerinde +IA Çokluk Eki" başlıklı makalesinde ilk önce *+IAr* ekinin etimolojisine ilişkin görüşleri bir araya getirir. Ata, daha sonra çağdaş lehçelerde bu ekin çeşitli durumlarda farklı kullanımına rastlanmasına rağmen sondaki /r/ ünsüzünün her zaman için sabit kaldığını örneklerle

²¹ Bk. Eckmann 2014b: 246.

gösterir (2009: 90-91). Ona göre *Divânu Lugâti't-Türk*'te ve Rylands Kur'an Çevirisinde görülen +*IA* eki, +*IAr* ekine benzeyen ancak ondan farklı bir çokluk ekidir (2009: 91). Ata tarafından incelenen örnekler, Tekin'in XI. Yüzyıl Türk Şiiri'nde örneklerine rastlanmadığından tereddütle yaklaştığı arkaik +*IA* ekinin hem isim hem de fiil çekiminde kullanılan bir ek olduğunu gösterir (2009: 93-94). Kutsal metin olmaları dolayısıyla Kur'an çevirisinde sıkça rastlanan bu ekin yazımının müellif hatası olmadığı da açıktır (2009: 93). Ata, eskicil +*IA* ekinin Karahanlı Türkçesi metinlerindeki örneklerinin metin tamirinden geçmiş örneklerinin de olabileceğini söyler (2009: 96). Ekin varlığının kanıtlanabilmesi için Karahanlı Türkçesi metinlerine müdahale edilmeden yeniden yayımlanmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Öğrenilen geçmiş zaman kipine Doğu Türkçesine ait ilk Kur'an çevirilerinde çok fazla yer verilmez. Öğrenilen geçmiş zamanın, Türk dilinde hikâye etmede kullanılması ve Kur'an'ın kutsal bir metin olarak tahkiyeli anlatımla Türkçeye çevrilmesinin doğru bulunmamasıyla ilgili olduğu düşünülebilir. Bununla beraber, öğrenilen geçmiş zamanın iki biçimde çekimlendiği görülmüştür. Bunlardan ilki, yalnızca düz ünlülü biçiminin bulunması nedeniyle ünlü uyumuna aykırı örnekleriyle sıkça karşılaşılan, zamir kökenli şahıs ekleriyle birlikte çekime giren -*mış* ekidir. İncelemeye konu olan tüm metinlerde örnekleri tespit edilmiştir. Öğrenilen geçmiş zaman kipinin diğer çekim biçimi, Türk dili tarihi bakımından daha yeni özellikler taşımaktadır. Harezmi ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde görülen -*p* ve -*p turur* biçimindeki çekimin örnekleri oldukça az sayıda tespit edilebilmiştir. Bu örnekler yalnızca Anonim Çeviride ve Hekimoğlu nüshasında bulunur.

Karahanlı Türkçesinde geniş zaman kipi şimdiki zaman anlamını da karşılamaktadır. Şimdiki zamanı geniş zamandan ayırma ihtiyacı Kıpçak Türkçesinde kendini göstermektedir. Harezmi Türkçesi döneminde nadiren de olsa şimdiki zaman için -*A*, -*I*, -(*y*)*U turur* biçiminin örnekleri bulunmaktadır. İncelemeye konu olan metinlerde böyle bir kullanıma rastlanmaz. Geniş zaman, -*r*, -*Ar*, -(*I*)*r* ve -*Ur* eklerine zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle ifade edilir. Karahanlı Türkçesi döneminde ekin en eski biçimi olan -*Ur* ile birlikte -*Ar*, -*r*, ve -(*I*)*r* ekli örnekler görülmektedir. -(*I*)*r* eki, Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında tespit edilememiştir.

Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde -*GA*, -*GAy*, -*DAçI*, -*GU* / -*GUsI*, -*GUçI* ekleri gelecek zamanın ifadesinde kullanılır. Bütün gelecek zaman ekleri zamir kökenli şahıs ekleri ile çekime girer. Yalnızca Rylands nüshası ve Anonim Çeviride -*GA* ekli gelecek zaman çekiminin teklik birinci şahsında -*GAm* biçiminde, iyelik kökenli şahıs ekiyle çekimlenen örnekler bulunur. -*GA* ekli gelecek zaman çekiminin örnekleri TİEM 73 ve Rylands Kur'an çevirilerinde bütün şahıslarda tespit edilmiştir. Anonim Çeviride yalnızca birinci tekil ve çoğul şahıslarda örnekleri ile karşılaşılmıştır. Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarındaysa -*GA* ekli geniş zaman çekiminin örneği bulunamamıştır.

Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde en yaygın olarak kullanılan gelecek zaman çekimi -*GAy* ekiyledir. Tüm nüshalarda, bütün şahıslarda çekiminin örneği mevcuttur.

Zamir kökenli şahıs ekiyle arasına kesinlik bildirmek amacıyla *oĸ / ök* pekiştirme edatı aldığı görülür. *-GUĸI* ekiyle gelecek zaman çekiminin TİEM 73'te teklik üçüncü şahıs ve çokluk ikinci şahısta birer örneği tespit edilebilmiştir.

Köktürk Yazıtlarında örneklerine rastlanan *-DAĸI* ekli gelecek zaman çekiminin az sayıda örneğine rastlanan Karahanlı Türkçesin döneminden sonra kullanılmadığı görülmektedir. Bu eskicil gelecek zaman çekiminin TİEM 73'te tüm şahıslarda örneğine rastlanmaktadır. Anonim Tefsir'in yalnızca satır arası Kur'an çevirisini içeren kısmında birinci ve üçüncü tekil şahıslarda örnekleri tespit edilmiştir. Kutadgu Bilig'de gelecek zamanı karşılamada sınırlı örnekte rastlanan ve Karahanlı Türkçesi döneminden sonra ortadan kalkan ekin, TİEM 73'te tüm şahıslarda birçok örneğinin bulunması, müstensihlin çekimlediği asıl nüshanın eskiliğine işaret eden önemli bir kanıttır. Daha az sayıda örneği tespit edilmişse de Anonim Tefsir'in çeviri kısmı için de aynı şeyi söylemek mümkündür.

Emir kipi teklik ikinci şahıs çekiminde TİEM 73 ve Rylands nüshalarında *-GI* ekiyle beraber bazen */g/* sesinden ve bazen de ünlülerden sonra *-ĸıl* ekinin de kullanımına rastlanır. Ancak bu metinlerde ek daima düz ünlülüdür. Anonim Kur'an Çevirisinde, Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında ekin yuvarlak ünlülü *-GUL* biçiminde örnekleri bulunmaktadır. Bu ek, Harezmi Türkçesi dönemi için belirleyici olan yuvarlaklaşmanın bir örneği olarak düşünülebilir.

Eski Türkçe üçüncü tekil şahıs emir kipini ifade eden *-zUn* ekinin, Karahanlı Türkçesi döneminde *-sU*, *-sUn* biçiminde olduğu ve yalnızca *Kutadgu Bilig*'de *-sUnI* biçiminde kullanıldığı bilinmektedir. *Kutadgu Bilig*'de *-sUn* biçiminden çok daha fazla örneği bulunan *-sU* ekinin Rylands nüshasında iki örneği tespit edilmiştir. TİEM 73'te bu ekin çok sayıda örneği bulunmaktadır. Anonim Çeviri, Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında yalnızca *-sUn* biçiminde çekimlendiği görülmektedir.

Emir kipi çokluk ikinci şahıs için kullanılan *-(I)ηIzIAr* ve *-(U)ηUzIAr* ekleri sadece TİEM 73'te görülmektedir. *-(I,U)ηIA* eki de TİEM 73 ve Rylands Kur'an çevirilerine özgü eklerdendir. Çokluk üçüncü şahıs için *-sUηIA* eki de yalnızca Rylands nüshasında bulunmaktadır. Çokluk ekinin eskicil biçiminin *+IA* olduğu görüşünü fiil çekimlerinde de göstermesi bakımından bu örnekler önemlidir. Bu eklerin kullanımı, TİEM 73 ve Rylands Kur'an çevirilerinin de eskicil özelliklerinden bir diğerini imlemektedir.

Şart kipi *-sA* eki ile çekimlenmektedir. Ek, Karahanlı Türkçesi döneminde çoğunlukla zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenir. TİEM 73'te ve Rylands nüshalarında da iyelik kökenli şahıs ekiyle örnekleri bulunur. TİEM 73'teki örnekler metnin bir bölümünde yoğunlaşmıştır. Bu bölüm, Eckmann'ın Harezmi Türkçesi özellikleri gösterdiğini söylediği kısma aittir. Şart kipinin Hekimoğlu ve Özbekistan Kur'an çevirilerinde çokluk birinci şahıs haricinde yalnızca iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekime girdiği görülür.

Gereklilik kipi kerek ile oluşturulur. Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında tespit edilememiştir. Diğer çevirilerde *kerek*, *-mİş kerek* ve *-GU kerek* biçimlerine tesadüf edilir.

Birleşik kipli fiil çekimleri iki çekimli fiille veya üç çekimli fiille yapılır. Birleşik fiil çekimlerinde er- yardımcı fiili kullanılır. Hekimoğlu nüshasında er- fiili Doğu Türkçesinin daha ileri tarihî gelişmesini gösteren *ir-* fiiliyle nöbetleşe olarak kullanılmaktadır. Kur'an çevirilerinde yalnızca hikâye ve şart birleşik kipli çekimleri örneklenmektedir. Gelecek zamanın hikâyesinde yalnızca Rylands nüshasında rastlanan *-GAI* ve *-GAYI* eklerinin iyelik kökenli şahıs ekleriyle birlikte kullanımının başka metinlerde yer almayan bir hikâye birleşik çekimi mi olduğu, yoksa Harezmi Türkçesi döneminde bile oldukça seyrek rastlanan *er->i->Ø* biçiminde gelişme gösteren birleşik fiil çekimi mi olduğu tartışmalıdır. Rylands nüshasının bu çalışmada da söz konusu edilen fonetik ve morfolojik özelliklerine bakıldığında Eckmann'ın ve Ata'nın belirttiği gibi belli bir bölgeye özgü dil özelliği olması muhtemeldir. Anonim Çeviri, Hekimoğlu nüshası ve Özbekistan nüshasında *er-/ir-* fiilinin düşerek eklediği birleşik fiil çekimlerinin varlığı da bu çalışmada önemli bulunan bir tespittir.

Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde on sıfat-fiil eki tespit edilmiştir: *-DUK*; *-mİş*; *-AsI* / *-gesi*; *-DAÇI*; *-GU*; *-GAN* / *-KAN*; *-(I,U)GI* / *-(I,U)GIU*; *-GUÇI*; *-mAZ* / *-mAs*; *-r* / *-Ar* / *-Ir* / *-Ur*. Sıfat-fiil eklerinin durum ekleriyle iyelik eklerini alabildikleri ve *soñ*, *öñin*, *teg*, *üçün* gibi edatlarla birlikte kullanılabilirdikleri görülmüştür. *-gesi* eki yalnızca Hekimoğlu nüshasında görülmektedir. Bu ek, Harezmi yazı diline ait olduğu düşünülen Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn'inde ve Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de geçmektedir.

Kâşgarlı, Çiğil, Kâşgar, Balasagun, Argu, Barsgan, Uygur ve Yukarı Çin'e kadar olan Türklerin çoğunun *-GUÇI* ekini kullandığını ve bir kısmında ise bunun yerine *-DAÇI* ekinin kullanıldığını, Karahanlı Türkçesiyle diğer Türk lehçeleri arasında bu ekin ayırt edici özelliğinin olduğunu ifade eder (DLT 291-292). Burada söz konusu edilen diğer lehçelerin tespiti için Akartürk Karahan, Dîvânu Luğâti't-Türk'ün çeşitli yerlerindeki ifadeleri bir araya getirerek sıralamış ve ortak bir Oğuzca çatısı altında buluşulduğunu tespit etmiştir (2013: 177-178). Karahan, *-DAÇI* sıfat-fiil ekinin esasen Oğuzların kullandığını ve kısmen de onlara uyan diğer Türklerce kullanıldığını ifade eder (2013: 178). *-DAÇI* gelecek zaman sıfat-fiil ekinin Karahanlı Türkçesi döneminde çokça örneği bulunmasına rağmen Harezmi Türkçesi döneminde Nehcü'l-Ferâdis'te ve yalnızca iki örnekte tespit edilmiştir (Toprak 2005: 332). Toprak'ın görüşünü destekleyecek şekilde Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde Harezmi Türkçesi dönemine ait metinlerde, ekin örneği bulunmamaktadır.

Çevirilerde dokuz zarf-fiil ekinin ve türevlerinin kullanıldığı tespit edilmiştir: *-A*; *-(y)U*; *-(I,U)p*; *-GAI*; *-GİNÇA*; *-mAdIn*; *-mAYIn*; *-ken*. Sözü edilen zarf-fiil eklerinin dışında sıfat-fiil eklerinin hâl ekleriyle birleşmesi sonucunda *-DUKDA*; *-güçe*, *-GİNÇAKA* / *-GİNÇAGA*; *-GUKA*; *-mAZda* / *-mAsda*, *-mİşDA*, *-(A,U)rdA* eklerinin

kullanıldığı görülmüştür. -GAlI ekinin örneği TİEM 73 ve Anonim Çeviri'de mevcuttur.

-güçe eki yalnızca Hekimoğlu nüshasında görülmektedir. -GInçAKA (<-GInçA+KA) biçimindeki ekin TİEM 73, Rylands ve Anonim Kur'an çevirilerinde +KA yönelme eki alan -GInçA sıfat-fiilinden kurulu zarf-fiil ekinin kullanımına karşılık, Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında /-k-/>/-ğ-/ değişimiyle -GInçAGA biçiminde örnekleri tespit edilmiştir. Söz konusu ekin kullanımında herhangi bir istisna belirlenememiştir. "kelginçeğe tegrü" (HKT 257a/4=15/99), "kaytğınçağa tegrü" (HKT 493a/8=49/9) ve "teginçeğe tegrü" (ÖKT 70b/1=2/235) gibi örneklerde bu ekin Harezmi Türkçesinde de kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte Toprak, fiil gramerinde bu eke ve örneklerine yer vermemiştir.

4. SONUÇ

Çalışmaya konu olan metinlerdeki fiillerle ilgili fonetik özelliklerden yola çıkıldığında, Harezmi Türkçesi dönemine ait metinlerde ünlüler için ayırt edici olan birtakım daralma örneklerinin (/a-/>/ı-/; /e-/>/i-/; /e-/>/-i-/); yuvarlaklaşma örneklerinin (/e-/>/-ü-/; /ı-/>/-u-/; /i-/>/-u-/) Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında sıklıkla görüldüğü söylenebilir. Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında ünlülerle ilgili ses olaylarının kimi zaman nöbetleşe kullanıldığı görülse de TİEM 73 ve Rylands nüshalarından daha farklı bir seyir izledikleri söylenebilir. TİEM 73 ve Rylands nüshalarında söz konusu fonetik değişimlerle nadiren karşılaşılır. Bu nadir örneklerin tek başına kullanılmadığı ve yalnızca eskicil sayılan örneklerle nöbetleşe kullanıldığı görülmektedir.

Ünsüz değişimleri bakımından /-b-/>/-w-/>/-v-/>/-f-/>/-f/ değişiminin Harezmi Türkçesi için belirleyici olduğu söylenebilir. Bu değişimin örneklerine Hekimoğlu ve Özbekistan Kur'an çevirilerinde ve TİEM 73'te rastlamak mümkündür.

/-b-/>/-v/>/Ø, örneklerine ilk kez Harezmi Türkçesinde rastlanan bir ses düşmesi olayıdır. Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinden Özbekistan nüshasında örnekleri bulunur.

Anonim Tefsir ve çeviride ünsüz değişimleri bakımından kimi eskicil özelliklere rastlanmaktadır. Çeviri kısmında /ç-/>/ş-/ değişimi geçirmemiş eskicil bir fiil çekimiyle karşılaşılırken aynı zamanda Harezmi ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde görülen /-ç/ > /-ş/ nöbetleşmesiyle de karşılaşılır.

Karahanlı Türkçesinin karakteristik bir özelliği olan /-d-/>/-d/ değişimine uğramamış eskicil /-d-/ (>) ünsüzünün korunduğu örneklerle TİEM 73'te karşılaşılır. Aynı sesin farklı lehçe özelliklerini yansıtan /-d-/>/-y-/>/-z-/ ile karşılaştığı örnekler ayırt edici olmasa da Harezmi Türkçesinde eskicil /-d/ nin örneklerinin bulunmaması bu konuda çıkarımlar yapabilmeyi sağlamaktadır. /-g-/>/-w-/ değişimi Karahanlı

Türkçesi döneminden itibaren izlenebilmektedir. Eskicil /-g-/ sesiyle ilgili örneklere de yine TİEM 73 ve Rylands nüshalarında rastlanmaktadır.

Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinde mevcut yazmaların istinsah tarihlerinin telif tarihlerinden geç olduğu göz önüne alınarak, ses değişimleri ve nöbetleşmeleri değerlendirildiğinde eskicil özelliklerin varlığı ve baskınlığı, yeni özelliklerinse yalnızca nöbetleşe kullanımları veya karakteristik bir özellik olarak sürekli kullanımlarından yola çıkıldığında TİEM 73 ve Rylands nüshalarında Karahanlı Türkçesi dönemi özellikleri; Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarındaysa Harezmi Türkçesi dönemi özellikleri hâkim görülmektedir.

Çalışmada morfolojik özelliklerin mevcut fiil gramerleriyle karşılaştırılmasıyla tarihî Türk dili araştırmalarında dikkatlerden kaçan birtakım özellikler tespit edilmiştir:

Harezmi Türkçesinde Fiiller'de *-GIt-/GUt-*, *-KIt-/KUt-* eki ele alınmamıştır. Bununla birlikte ekin Hekimoğlu nüshasında körküt- fiilinde kullanıldığı tespit edilmiştir

Harezmi Türkçesi dönemine ait fiil gramerinde *-Glr-/Klr-* ekine yer verilmemiştir. Oysa ekin örneklerine Hekimoğlu Kur'an Çevirisinde rastlanır.

Karahanlı Türkçesine ait fiil gramerinde, *+lA-* ekinin edilgenlik/dönüşlülük eki *-n-* ve işteşlik eki *-ş-* ile genişletilen şekillerinden söz edilirken *-t-* ettirgenlik ekiyle genişlemiş biçimine yer verilmez. Bu ekin, TİEM 73 ve Rylands nüshalarında örnekleri mevcuttur.

Rylands nüshasında örneği olmasına rağmen Karahanlı Türkçesi dönemine ait hiçbir gramerde *-KA-* ekine yer verilmemiştir. Eski Türkçe *-KA-* pekiştirme ekinin Rylands nüshasında örneği vardır.

-GInçAKA (<*-GInçA+KA*) biçimindeki ekin TİEM 73, Rylands ve Anonim Kur'an çevirilerinde *+KA* yönelme eki alan *-GInçA* sıfat fiilinden kurulu zarf-fiil ekinin kullanımına karşılık, Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında *-k->-ğ-* değişimiyle *-GInçAGA* biçiminde örnekleri tespit edilmiştir. Söz konusu ekin kullanımında herhangi bir istisna belirlenmemiştir. Fiil gramerlerinde yer almasa da bu ekin Harezmi Türkçesinde kullanıldığı görülmektedir.

TİEM 73'ün fonetik özellikleri ve çekim morfolojisindeki (*-DAçI* ile kurulu gelecek zaman ekinin korunması; *-d->-d-* değişiminin görülmediği /d/ (ɖ) ile yazılan örneklerin yer alması; Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarında sıkça karşılaşılan, teklik 3. şahıs emir çekiminde *-Gul* ekinde olduğu gibi yuvarlaklaşmalara rastlanmaması; *sizler*'in yanında *siler* biçiminin de kullanılması²²; şart kipinin zamir kökenli şahıs ekleriyle

²² Şimşek, çokluk 2. şahıs zamirinin *siler* biçiminde kullanımının yalnızca *Kutadgu Bilig*, Rylands ve Meşhed 293 numaralı nüshada görüldüğü bilgisini verir (Şimşek 2019b: 118). Çalışmamızda TİEM 73'te de *siler* zamirinin

çekimlenmesi; +*IA* çokluk ekinin kullanılması; emir kipi üçüncü tekil kişi çekiminde -*sU* ekinin kullanılması vb.) eskicil özellikleri barındırmasıyla kopya edildiği asıl nüshanın Karahanlı Türkçesi dönemine ait kabul edilmesinin isabetli oluşunu göstermektedir. Harezmi Türkçesi döneminin özelliklerini kuvvetle üzerinde taşıyan Hekimoğlu Nüshası 1364 yılına aittir. Dolayısıyla TİEM 73'te kimi zaman tespit edilen yeni özellikleri müstensih'in 1333-1334 yıllarında metni kopya etmesine bağlamak mümkündür. Rylands nüshası fiillerdeki söz varlığı, fiillerin fonetik ve morfolojik özellikleri bakımından TİEM 73'e benzemektedir. Bu nüsha da Karahanlı Türkçesi dönemi fiillerinin özelliklerini taşımaktadır.

Anonim Tefsir'in satır arası çeviri kısmının eskicil özellikler gösterdiği ve çoğu zaman TİEM 73 ve Rylands nüshasına yakın fonetik ve morfolojik özellikler taşıdığı görülmektedir (-*GA* ekli gelecek zaman çekiminin bulunması; -*GInçAKA* biçimindeki zarf-fiil ekinin bulunması, -*DAÇI* ekli gelecek zaman sıfat-fiilin kullanılması vb.). Ancak bu nüshanın dilinin birçok bakımdan Hekimoğlu ve Özbekistan nüshalarına da yakınlık gösterdiği fark edilmektedir (birleşik kipli çekimlerde er- fiilinin düşmesiyle ekleşmeler görülmesi; emir kipi üçüncü tekil kişi çekiminin yalnızca -*sUn* ekiyle yapılması vb.). Özellikle tefsir kısmında incelenen diğer metinlerde görülmeyen yuvarlaklaşma örnekleri bulunmaktadır (*ça+kir->ça+gur-* vb.).

Hekimoğlu ve Özbekistan nüshaları ortak bir metinden kopya edilmelerine bağlı olarak büyük ölçüde benzerlik gösterirler (şart kipinin çokluk 1. şahıs hariç iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenmesi; teklik 3. şahıs emir çekiminde -*GUL* ekinde olduğu gibi yuvarlaklaşmalara rastlanması; birleşik kipli çekimlerde er- fiilinin düşmesiyle ekleşmeler görülmesi; düzlük yuvarlaklık uyumunun pek az istisnalarla bulunması; ayet çevirilerindeki paralellikler vb.). Bununla birlikte Özbekistan nüshasında (ir- fiilinin yerine er- biçiminin kullanılması vb.) eskicil özellikler, Hekimoğlu nüshasına oranla daha fazladır.

KISALTMALAR

AKT	Anonim Kur'an Tercümesi - Leningrad Asya Müzesi Kitaplığı nu. 2475
DLT	Dîvânu Lugâti't-Türk Tercümesi
HKT	Hekimoğlu Ali Paşa Camisi nu. 2 Kur'an Tercümesi
ÖKT	Özbekistan İlimler Akademisi nu. 2008 Kur'an Tercümesi
RKT	Manchester, Rylands Kitaplığı 23-38 Kur'an Tercümesi
TİEM 73	Türk ve İslam Eserleri Müzesi nu. 73 Kur'an Tercümesi

kullanıldığı tespit edilmiştir: "aygıl bütünlükün qorqitur men silerni yarlıg birle" (TİEM 73 238r/6=21/45). Şimşek, zamirlere eklenen bulunma ve çıkma durumu ekleriyle kurulan biziñdin (37b/4) yapısının da *Kutadgu Bilig*, Rylands ve Meşhed 293 numaralı nüshalarında örneklerini tespit etmiştir (2019b: 118). Buna TİEM 73'te de aynı yapının tanıklandığı bilgisi eklenmelidir: "azu bar mu anlaruñ tañrıları yığsa anlaruñ bizde adın umaslar yarı bermekke kendü özleriñe ap yme anlar biziñdin eşlengeyler" (TİEM 73 238r/4=21/43).

KAYNAKÇA

- ARGUNŞAH, Mustafa ve SAĞOL YÜKSEKAYA, Gülden (2013), *Karahanlıca, Harezmce, Kıpçakça Dersleri*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- ARGUNŞAH, Mustafa (2019). "Harezm Türkçesiyle Yapılan Kur'an Çevirisinin Beş Nüshası". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. 8 (2), 654-698.
- ATA, Aysu (2002), *Harezm - Altın Ordu Türkçesi*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36, İstanbul: Kitap Matbaası.
- ATA, Aysu (2009), "Türk Dillerinde +IA Çokluk Eki", *International Journal of Central Asian Studies*, (13), 89-99.
- ATA, Aysu (2013), *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi: Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BOLTABAYEV, Saidbek (2019), "Tefsîr-i Taberî'nin Harezm Türkçesi İle Yapılan Tercümesi: 'Tefsirli Meşhed Nüshası'", *Yeni Türkiye, İlk Dönem İslâmî Eserler Özel Sayısı-II*, 25 (106), 435-442.
- BROCKELMANN, Carl (1954), *Osttürkische Grammatik Der Islamischen Litteratur-Sprachen Mittelasiens*, Leiden: E. J. Brill.
- COŞGUN, Gökhan (2017), "İran Meşhed Kütüphanesindeki Türkçe Satırları Kur'an Tercüme ve 2229 Numaralı Tercüme", *TÜLED-Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi*, 1, 15-34.
- ECKMANN, Janos (2014a), "Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercüme", *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (haz. O. F. SERTKAYA), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 244-253.
- ECKMANN, Janos (2014b), "Doğu Türkçesinde Bir Kur'an Çevirisi". *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (haz. O. F. SERTKAYA), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 254-272.
- ECKMANN, Janos (2014c), "Harezm Türkçesi", *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (haz. O. F. SERTKAYA), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1-38.
- ERASLAN, Kemal (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican ve AKKOYUNLU, Ziyat. (2014), *Dîvânü Luğâtî't-Türk*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2014), *Kutadgu Bilig Grameri Fiil*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERDAL, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation (Vol. I, II)*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- ERDAL, Marcel (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Leiden: Brill.
- GÜNER, Galip (2008), *Karahanlı Türkçesinde Fiiller*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÜNER, Galip (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2003), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARAAĞAÇ, Günay (2013), *Türkçenin Ses Bilgisi*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- KARAHAN, Akartürk (2013), *Dîvânü Luğâtî't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

MAHMUT B. ALI (2014), *Nehcü'l-Ferâdis. (tıpkıbasım ve çeviriyazı J. Eckmann), (haz. S. TEZCAN ve H. Zülfikar), (dizin ve sözlük A. Ata), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.*

MANSUROĞLU, Mecdut (1998), "Karahanlıca", *Tarihî Türk Şiveleri*, (haz. Mehmet AKALIN). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 133-171.

NALBANT, Mehmet Vefa (2002), "-DUK Eki ve Divânü Lûgati't-Türk'te -DUK Ekli Görülen Geçmiş Zaman Çekimi", *Türkoloji Dergisi*, 15(1), 193-203.

ÖLMEZ, Zuhâl (2011), "Karahanlı Türkçesinin Dil Bilgisi Üzerine Notlar", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eserleri Kutadgu Bilig Bildirileri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 407-413.

ÖZKAN, Mustafa (2005), "Tarihî Perspektiften Bilim Dili Olarak Türkçe", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, S.XXXIII,141-158.

ÖZYETGİN, Ayşe Melek (2001), *Ebû Hayyan, Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk (Fîl: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi)*, Ankara: Köksav Yayınları.

REZAEİ, Mehdi (2016), "Hârezm Türkçesiyle Yazılan Bir Kur'an Tercümesi (Meşhed-Âstân-i Quds-i Razavî Nüshası)", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5 (3), 1094-1113.

SAÇOL, Gülâden (1993), *Old Turkish and Persian Inter-Linear Qur'an Translations II: An Inter-Linear Translation of the Qur'an into Khawarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile: Part I: Introduction and Text*, Harvard University.

ŞİMŞEK, Yaşar ve SERTKAYA, Osman Fikri (2015), "Horezm Türkçesi ile Yapılan Kur'an Tercümelerinden Meşhed Nüshası Üzerine İlk Bilgiler I", *TEKE Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4 (4), 1382-1412.

ŞİMŞEK, Yaşar (2017), "Meşhed Nüshası Türkçe Kur'an Tercümesinin Söz Varlığı Üzerine Notlar I", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 42, 97-111.

ŞİMŞEK, Yaşar (2018), "Meşhed Nüshası Türkçe Kur'an Tercümesinin Söz Varlığı Üzerine Notlar II", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 43, 65-70.

ŞİMŞEK, Yaşar (2019a), *Harezm Türkçesi Kur'an Tercümesi (Meşhed Nüshası [293. No.], Giriş-Metin-Dizin)* 1. Cilt, Ankara: Akçağ Yayınları.

ŞİMŞEK, Yaşar (2019b), "Türkçe İlk Kur'an Tercümelerinden Meşhed Nüshasının (293. No.) Türk Dili Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, 67 (Haziran), 87-152.

ŞİMŞEK, Yaşar (2019c), *Harezm Türkçesi Kur'an Tercümesi (Meşhed Nüshası [293. No.], Giriş-Metin-Dizin)* 2. Cilt, Ankara: Akçağ Yayınları.

TEKİN, Şinasi (1975), "Bilinen En Eski İslâmî Türkçe Metinler: Uygur Harfleriyle Yazılmış Karahanlılar Devrine Âit Tarla Satış Senetleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S.IV, 157-186.

TEKİN, Talat (2013a), "Zetacism and Sigmatism In Proto-Turkic", *Makaleler 1.* (haz. E. YILMAZ ve N. DEMİR), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları:15-44.

TEKİN, Talat (2013b), "New Examples of Zetacism", *Makaleler 1*, (haz. E. YILMAZ ve N. DEMİR), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 235-239.

TEZCAN, Semih (1978), "En Eski Türk Dili ve Yazımı", *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları: 271-325.

TEZCAN, Semih (1981), "Janos Eckmann: Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation. Bibliotheca Orientalis Hungarica XXI, Akadémiai Kiado, Budapest, 1979, 359 s., 8", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1978-1979, 279-294.

TOGAN, Zeki Velidî (1960), "Londra ve Tahrandaki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair". *İslâm Tetkikleri Dergisi*, C.III (1-2), 133-160.

TOPRAK, Funda (2005), *Harezmi Türkçesinde Fiil*, Ankara: yy.

USTA, Halil İbrahim (2011), *Orta Asya Kur'an Tefsiri*, Ankara: Poyraz Ofset.

ÜNLÜ, Suat (2018), *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-altı Transkribeli Kur'an Tercümesi TİEM-73: Tıpkıbasım Kur'an-ı Kerim Transkribeli Metin: 5-6*. Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları.

ÜŞENMEZ, Emek (2013), *Türkçe İlk Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası: Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini-Tıpkıbasım*, İstanbul: Akademik Kitaplar.

ÜŞENMEZ, Emek (2017), "Türkçe İlk Kur'an Tercümelerinden Meşhed Nüshası Satır Arası Türkçe - Farsça Tercümeli (No. 2229) (Orta Türkçe)", *Turkish Studies*, 12 (3), 717-772.